

дянського Союзу. Старообрядницькі монастирі і частково церкви закривають, переважно, по причині їх малочисельності, намагаючись за будь-яку ціну виконати задумане, не враховуючи потреби та інтереси віруючих, часом навіть не турбуючись про їх подальшу долю (як це сталося з ченцями Петро-Павлівського монастиря).

Література:

1. *Гордієнко В. В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // УІЖ. — 1998. — № 3. — С. 107-120.
2. *Меркатун І. П.* Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // УІЖ. — 1991. — №10. — С. 70-76.
3. *Баран В.* Влада і церква: з історії взаємин у 1945 — 1965 роках // Сучасність. — 1995. — №5. — С. 113-128.
4. *Державний архів Одеської області* (далі — ДАОО). — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 236.
5. *ДАОО.* — Ф. Р. — 2000. — Оп. 3. — Спр. 462.
6. *Філія Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі* (далі — ФДАОО). — Ф. Р-470. — Оп. 1. — Спр. 299.
7. *ФДАОО.* — Ф. Р-820. — Оп. 1. — Спр. 66.
8. *ФДАОО.* — Ф. Р-881. — Оп. 1. — Спр. 54.
9. *ДАОО.* — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 178.
10. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі — ЦДАВО). — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 44.
11. *ЦДАВО.* — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 1.
12. *ЦДАВО.* — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 4.
13. *ДАОО.* — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 100.
14. *ДАОО.* — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 177.

О. В. Черемісін

ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ МІСТ НОВОРОСІЇ КІНЦЯ ХVІІІ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТЬ: ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС, КОРДОНИ КОМПЕТЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ

Розбудова суверенної держави в Україні потребує пошуку досконалої системи управління, важливою складовою якої є місцеве самоврядування. У зв'язку з цим дослідники все частіше звертаються до досвіду минулого, зокрема до вивчення історії муніципалітетів Російської імперії другої половини ХVІІІ — першої поло-

вини XIX ст. Інтерес до цієї проблематики посилюється історичним значенням створеної внаслідок реформ Катерини II в кінці XVIII ст. системи місцевого самоврядування, в ній ми бачимо школу самоврядування. Ось чому вивчення їх досвіду має велике наукове та практичне значення для формування української правової держави. Саме через усвідомлення важливості історичного досвіду місцевого самоврядування ми активізували наукові пошуки. Виходячи з цього, актуальність дослідження визначається наступними позиціями: *науково-теоретичною*, тому що у даному аспекті діяльність місцевого самоврядування в зазначений період на півдні України майже не досліджена; *політичною*, з огляду на те, що становлення місцевого самоврядування може бути дієвим лише з урахуванням власних національних здобутків і помилок; *суспільно-виховною*, зважаючи на ту обставину, що успішне функціонування системи місцевого самоврядування має ґрунтуватися не тільки на науково вивірених розробках, а й на реальній діяльності широких кіл громадськості; *соціальною*, тому що сприятиме формуванню об'єктивної суспільної думки щодо діяльності тих партій і громадських організацій, які орієнтовані на ліберальну ідеологію у процесі зміцнення української державності; *світоглядною*, допомагаючи краще зрозуміти роль муніципалітетів в розвитку регіону та держави.

Серед літератури на дану тематику ми можемо виділити монографію “Історія Одеси” під редакцією В. Н. Станко, в якій подаються оціночні висновки про діяльність органів місцевого самоврядування міста Одеси, а також публікацію Л. Левченко [8], яка присвячується взаємовідносинам військових губернаторів з місцевим самоврядуванням м. Миколаєва у XIX ст. Тому матеріал даної статті подається на основі аналізу законодавства Російської імперії досліджуваного періоду, матеріалів Російського Державного історичного архіву, Державного архіву Одеської області та Державного архіву Миколаївської області. Таким чином, стаття присвячується не вирішеним раніше частинам загальної проблеми про статус, структуру, механізми діяльності, законодавчу компетенцію, проблемам, котрі стояли перед органами місцевого самоврядування.

Таким чином, ми можемо виділити цілі статті: спробувати визначити юридичний статус та структуру; розкрити механізми фор-

мування, діяльності та компетенції; окреслити сутність проблем, які стояли перед органами місцевого самоврядування.

В умовах багатокладної економіки, коли розмаїтість форм і методів організації життєдіяльності настільки велика, що центр вже не встигає відслідковувати виникаючі тут проблеми, частину питань відносять до компетенції місцевого самоврядування і намагаються створювати умови для рішення їх на місцевому рівні, формуючи, крім органів державної влади, й органи самоврядування.

“Самоврядування” наприкінці XVIII — першої половини XIX століть не припускало владного статусу і повної господарської самостійності у рішенні місцевих проблем і життєдіяльності місця проживання людей; право самостійно приймати рішення по закріпленому колу справ, хоча існувала наявність власного майна, але засоби для її реалізації практично були відсутні. З точки зору механізму формування, цивільні об’єднання, що утворювали “самоврядування”, формувалися з волі громадян і дозволу держави, мали гнучкі кордони, довільний набір функцій (ті, заради виконання яких громадяни об’єдналися), тимчасовий характер діяльності. Кордони подібних установ не вирізнялися стабільністю. З погляду юридичного статусу в “органах самоврядування” юридична особа була відсутня [5]. “Органи самоврядування” йшли від індивідуальних інтересів кожного члена цивільного об’єднання, що організовувалося, що не зміцнювалися і не підсилювалися фактом об’єднання. “Органи самоврядування” орієнтувалися в більшій мірі на інтереси окремих груп населення, що об’єдналися для рішення будь-яких часток (локальних) завдань. Не відбивали повним обсягом інтереси публічні [2-3]. Особливість органів місцевого самоврядування в досліджуваній період була трояка: по-перше, хоча місцеве самоврядування мало твердо встановлені рамки (адміністративні кордони, а також права й обов’язки, зафіксовані в законах), визначені повноваження, майно, не вирізнялося надзвичайною деталізацією, конкретикою і прихильністю до даного місця [5]. Тому органи не могли оперативнo реагувати на поточні зміни в державі й економіці. По-друге, органи місцевого самоврядування діяли, образно кажучи, “дозволом держави” і “довірою населення”. “Дозвіл держави” припускає законодавче визначення компетенції, прав, обов’язків, майна. “Довіра населення” означала тільки вибори місцевої

“влади” і підпорядкування населення рішенням, що виносяться органами в межах їхньої компетенції. Нарешті, по-третє, місцеве самоврядування — органи підзаконні, тобто не спроможні були самі реформуватись. Органи місцевого самоврядування складали визначену самостійну форму організації життєдіяльності людей. Вони мали власний зміст, механізм формування, визначені форми пристрою і вирізнялися засобами “узгодження” як з центральними органами державної влади, так і з місцевими адміністраціями. Хоча повним обсягом визначити органи місцевого самоврядування владними структурами неможливо, оскільки не мали статусу юридичної особи, не мали повної господарської самостійності в прийнятті рішень, не були деталізовані і конкретизовані правовідносини з місцевими адміністраціями. У силу чого органи місцевого самоврядування розумілися простими виконавцями перед місцевими адміністративними установами [7-8]. Тому, в силу викладеного, органи місцевого самоврядування періоду кінця XVIII — першої половини XIX сторіч, на наш погляд, було б неправомірно ототожнювати з поняттям “муніципальна влада” — як влада особливого роду. Органи місцевого самоврядування мали власний зміст (обсяг) — коло “справ”, рішення яких пов’язано з організацією діяльності різних суб’єктів у даному суспільстві [5]. Організація змісту задач органів самоврядування дозволялася шляхом поділу влади. На наш погляд, центральною проблемою організації влади була проблема оптимального визначення системи місць, у якій не було дотримано два принципи: “однорідності” місць, які виділялись (тобто мистецтва встановити розмір території місця проживання людей так, щоб на ній протікала подібна, однотипна група процесів, які можна було б регулювати за допомогою влади); оптимальності величини місця (тобто мистецтва визначення і встановлення меж місця так, щоб можна було одночасно “побачити” процес, що протікає, охопити його владним впливом, контролювати хід подій і “побачити” результати впливу).

В результаті висновок, що наприкінці XVIII — першої половини XIX століть у Росії виділення місць і організації місцевого самоврядування було підлегле задачі оптимізації збору податків [1].

Особлива специфіка полягає у проблемі кордонів міст. Вона викликана тим, що місто — єдине соціально-економічне утворення,

здатне рости територіально. Тим самим постійно виникає необхідність рішення протиріч між міським самоврядуванням і адміністраціями губернії і генерал-губернаторств, де розташовані міста, з одного боку, і проблема співвідношення адміністративних меж, встановлених державними органами, і постійна зміна земельних володінь городян (наприклад, щорічно виділялися землі під городи; під забудову дачами і т. п.).

Наприкінці XVIII — першої половини XIX століть протиріччя вирішувались тим, що міста мали 4 кордони: адміністративний, кордон оподаткування, кордон “вигінних” земель, кордон самоврядування.

Адміністративний кордон встановлювався державою, централізовано з метою поліцейського (господарського, адміністративного, правового) контролю і змінювався дуже рідко.

Кордон самоврядування: відповідав розмірам і розташуванню земельної власності городян і місцевої державної власності.

Кордони оподаткування: містили в собі межу державного оподаткування (вони теж могли не збігатися з адміністративним і відповідали розмірам і розташуванню місцевої державної власності).

Кордон “вигінних земель”: для ведення сільського господарства і захисту міста (екологія, “зелений пояс”, можливість розширення міської території) [1-4].

На наш погляд, ще одним центральним питанням поділу влади була спроба формування реального самоврядування на місцях, тобто передача компетенції, прав, майна і засобів для самостійного рішення місцевих проблем. Тим самим поділ влади міг сприяти рівномірному розподілу обсягу влади по рівнях громадської організації, чи, кажучи по-іншому, рівномірно розподіляти “навантаження” на апарат влади і забезпечити нормальну роботу його ланок. Однак на практиці виявилось, що навантаження на апарат влади було розподілено нерівномірно, що спричинило за собою домінування місцевих адміністрацій. Як висновок, спричинило не оптимізацію роботи, а бюрократизацію, централізацію й одержавлення всього апарату влади [1; 7-8].

Функціональна організація місцевого самоврядування була наслідком поділу влади. В умовах багатукладної економіки будь-яка влада змушена враховувати думку платника податків, тому що, спла-

чуючи податки, населення вимагає надання визначених послуг. Хоча останні носять різноманітний характер, умовно їх можна розподілити на три групи: забезпечення представництва інтересів населення (платників податків) і вироблення загальних норм і правил; організація функціонування галузей господарства і здійснення керування різними сферами життєдіяльності; контроль за дотриманням законності і порядку. У даному випадку функціональна організація визначилася в існуванні міських дум і магістратів [1–4].

Наприкінці XVIII — першої половини XIX століть виникають дві проблеми: перша полягає в розподілі функцій між однотипними органами так, щоб вони не конкурували один з одним з приводу їхнього виконання; друга — полягала в забезпеченні узгодження діяльності органів місцевого самоврядування. Дані проблеми так і не були вирішені в досліджуваний період ні на законодавчому, ні на місцевому виконавчому рівні. Як на думи, так і на магістрати були покладені деякі однотипні функції, і відомо безліч випадків їхньої конкуренції між собою [1–4].

Подальший опис місцевого самоврядування припускає звернення до окремих його складових: розгляд механізму формування, зміст діяльності, внутрішній устрій і системи контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування з боку держави. Сукупність названих аспектів, на нашу думку, складає зміст поняття “міське самоврядування” кінця XVIII — першої половини XIX століть.

Вибори представників місцевого самоврядування відігравали важливу роль, оскільки вони формували персональний склад органів влади і, отже, визначали спрямованість діяльності. У містах існувала двояка виборча система. По-перше, вибори проводились за цензовою системою, що усувала від самоврядування інтелігенцію, фінансову буржуазію і забезпечувала пріоритет інтересів купецького стану. По-друге, існувала куріальна (розрядна, класна) система, що забезпечувала можливість керування містами тим, хто платить податки, тобто тим, хто взяв на себе фінансовий тягар загальних проблем. Хоча цей тягар не був популярним у населення [6].

Виборці (у даному випадку це були не всі мешканці, а лише частина з них — платники податків) поділялися на шість груп, у порядку за величиною сплати податків. Кожна група повинна була сплачувати 1/3 загальної їхньої суми. У цьому випадку керівну

роль починає грати торговельно-промислова буржуазія, а не родова знать [7]. Що у свою чергу приводило до існування механізму непрямого виборчого права.

Організація діяльності органів місцевого самоврядування неможлива без особливого корпусу муніципальних діячів. У періоді кінця XVIII — першої половини XIX століть цей корпус формувалася усього з двох загонів — голосних (виборних представників населення) і канцелярських працівників. У свою чергу голосні (депутати) не були професіоналами в міському керуванні, термін їхньої роботи був обмежений депутатським мандатом. Однак вони відігравали важливу роль, задавали характер і спрямованість функціонування органів самоврядування, займали певне місце у формуванні норм і правил організації життєдіяльності співтовариства. Хоча вони і не користувалися особливою повагою й увагою як населення, так і представників адміністративної влади. І дуже шкода, тому що від якості їхньої підготовки і ступеня професіоналізму залежали умови життя людей — опалення, освітлення і прибирання вулиць, медичне обслуговування, постачання продовольства і багато чого іншого [1–3]. Однак фахівців з ведення міських справ не могло бути з об'єктивної причини: тільки в другій половині XIX століття з'явилася розгалужена система навчальних закладів, у яких готувалися кадри по місцевому праву і місцевим фінансам. На наш погляд, потрібно кілька роз'яснень з приводу непрофесіоналізму представників місцевих органів влади.

Населення (платники податків) обирало депутатів. Депутати — “непрофесіонали” у сфері міського господарства, і це важливо з двох причин. *По-перше*, оскільки їх обирають на термін. *По-друге*, їх головне завдання — представляти інтереси платників податків незалежно від особистої професії депутата (а більшість представляла купецький стан). Перше: “непрофесіоналізм” депутатів не означав заборони на їхнє обрання по справах міського господарства в представницькі органи, так само як і не означав переваги для тих, хто взагалі не мав професії. Під терміном “непрофесіоналізм” ми маємо на увазі лише одне: представництво від усіх прошарків населення, велика частина якого, природно, не є професіоналами в організації господарської діяльності місцевого співтовариства.

Друге: необхідно уточнити поняття “інтереси населення” (плат-

ників податків). Тому що більшість депутатів обиралося з купецького стану, тому природно, що органи самоврядування відбивали, у більшості випадків, інтереси купецтва [1; 7].

Нарешті, все місцеве співтовариство представляв голова самоврядування. Він обирався представницьким органом. У нього були широкі і вузькі повноваження. Голова самоврядування був, за законом, і головою загальної Думи, і головою виконавчого органа “шестигласної” Думи [5; 7].

В результаті виявилось протиріччя кінця XVIII — першої половини XIX століть: зростаюча багатоукладна економіка вимагає формування місцевої влади за зразком муніципалітетів, але до цього поки ще не готові ні населення, ні кадри керівників і політиків. Підготовка нових кадрів і робота з населенням стають об’єктивною умовою успішності перетворень у Російській імперії в цілому і в містах Новоросії зокрема.

Компетенція, права й обов’язки самоврядування складала зміст його діяльності. Обсяг компетенції, прав і обов’язків обумовлений законодавством. Наша задача — дати загальне уявлення про ці категорії

Компетенція — коло діяльності (коло “справ”), визначене законом для місцевого самоврядування даного виду.

Під “справою” у російській практиці мався на увазі комплекс питань, пов’язаних з рішенням певної місцевої проблеми. Компетенцію намагалися визначити так, щоб для самоврядування був певний набір “справ”, тобто виділені питання, що відносяться до виняткової компетенції органів самоврядування [5], оскільки, чим більшим був би обсяг “спільної компетенції”, тим більшими були б плутанина і безладдя. Поряд з розписом компетенції (хоча і не чіткої), як правило, обумовлювалися і відносини з державною владою: які, коли і кому представляти рішення, можливість і механізм скасування рішення і підстави для цього, можливість опротестувати діяльність місцевих представників [3].

Проблема поділу компетенції між рівнями влади, на наш погляд, тісно пов’язана з проблемою забезпечення свободи ринкового розвитку міст. Держава стала перед дилемою: якщо побудувати компетенцію всіх міст за тим самим принципом, що і місцеві адміністрації, і центральні органи (одержавити органи місцевого самовря-

дування) — втратиться взаємний інтерес міст одне до одного, не буде взаємного обміну, ринок не складеться (збережеться натуралізація господарства). Якщо, навпаки, дати місцям повну автономію — це буде великою погрозою розпаду економіки держави і національного ринку [1].

Тому виділення компетенції в рамках досліджуваного періоду мало двояку мету. З одного боку, забезпечити деякий ступінь самостійності міст в питаннях “внутрішнього” життя. Цим досягалася можливість обліку розмаїття умов, що складаються на місцях, і основа для взаємного обміну продуктами між ними. З іншого боку — домогтися “включення” міст і місцевого ринку в єдину державну систему господарських відносин і створити умови для взаємної координації компетенції влади всіх рівнів [1].

Конкретний набір справ складав структуру компетенції, отже, і зміст діяльності місцевого співтовариства, чи, говорячи інакше, обумовлював структуру комунального господарства.

Аналізуючи досвід Російської імперії, можна уявити досить повну модель компетенції місцевого самоврядування, виокремивши чотири великі блоки “справ”: політико-адміністративні, загальне керування, соціально-економічні “справи” та інші питання [1–4].

Компетенція нерозривно пов’язувалася з правами місцевих органів самоврядування: ми припускаємо, що якщо доручено рішення певних “справ”, то розумно надати визначений набір можливостей (прав), що дозволяють реалізувати компетенцію. Набір прав закріплювався в законах і являв собою невід’ємну частину місцевого самоврядування. Компетенція і права самоврядування обумовлювали зміст господарської діяльності і межі можливостей при веденні справ. Однак міста були частиною держави. У силу останньої обставини вони, незалежно від бажання мешканців, були наділені додатковими обов’язками. Всі обов’язки можна розділити на дві групи: господарські і загальнодержавні.

Господарські обов’язки різноманітні: 1) прогонування і утримання міських мешканців; 2) запобігання сварок і позовів міста з околицьними містами і селищами; 3) збереження в місті тиші і згоди; 4) спостереження порядку і благочинності; 5) забезпечення міста привозом необхідних припасів; 6) охорона міських будинків, заклад потрібних місту площ, комор, магазинів; 7) збільшення місь-

ких прибутків, 8) вирішення сумнівів і непорозумінь по ремеслам і гільдіям [1–5].

Загальнодержавні обов'язки звичайно зводилися до змісту розквартированих частин (в основному витрати пов'язані з наданням житла, пристроєм на роботу членів родин військовослужбовців); утримання судових органів (витрати пов'язані з наданням і утриманням будинків, приміщень для здійснення судової діяльності, житла для суддів і членів їхніх родин); утримання поліції [1–4].

Основною проблемою при формуванні кола обов'язків місцевого самоврядування була одночасна (разом з обов'язками) передача не достатніх для їхнього виконання засобів і прав [1]. На жаль, у Російській імперії останню частину досить часто забували, що в остаточному підсумку вело до формалізму при виконанні державних нестатків на місцях.

Компетенція і права самоврядування визначали обсяг його діяльності і міру самостійності місцевої влади. Щоб органи влади місцевого самоврядування не перевищили цієї міри і дотримували у своїй діяльності інтереси як держави, так і місцевого співтовариства, був необхідний контроль за поточною діяльністю самоврядування.

Контроль за самоврядуванням здійснювався в одному вигляді: державний нагляд, точніше кажучи, опіка [1].

Нагляд здійснювався у відношенні тих задач, рішення яких віднесене законом до компетенції місцевого співтовариства. Нагляд не обмежувався лише правовим контролем, тобто перевіркою правомірності (законності) прийнятих рішень. У відношенні обов'язків, віднесених законом до компетенції місцевого самоврядування, нагляд включає ще і професійний контроль, тобто перевірку доцільності розпочатих мір (контроль за доцільністю).

Нагляд здійснювався превентивними і наступними методами контролю.

Превентивні методи контролю, як правило, припускали одержання санкції на здійснення будь-яких заходів, консультації з вищими органами керування і влади, право необхідних органів на одержання в будь-який час потрібної інформації.

До наступних методів контролю відносилися:

– право опротестовувати і скасовувати рішення органів місцевого самоврядування;

- право бюджетних органів вносити в бюджет самоврядування забуті їм статті витрат і виділяти асигнування на них;
- право віддавати розпорядження по обговореному в законах колу питань, а у випадку чи відмовлення відхилення від його виконання — безпосередньо їхній виконувати;
- право у випадку бездіяльності влади і занедбаності діловодства призначати в орган місцевого самоврядування урядового чиновника для наведення порядку (комісара) [1–3].

Таким чином, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Самостійність органів місцевого самоврядування була дуже обмежена. По-перше, органи місцевого самоврядування не мали власних законодавчих повноважень і діяли на основі й у рамках законів центра. По-друге, обсяг їхніх повноважень став результатом розмежування компетенції між центром і місцями. По-третє, органи влади місцевого самоврядування не володіли “компетенцією встановлювати свою компетенцію”, тобто не могли самостійно визначати коло своїх повноважень, оскільки останні встановлювалися або законами, або вищими органами. Нарешті, по-четверте, місцеве самоврядування не мало суверенітет і тому не могло обмежувати компетенції державної влади.

2. “Самоврядування” відрізнялося наступними ознаками:

- “публічністю”, тобто об’єднанням населення без його бажання, просто самим фактом спільного проживання людей на обмеженій території;
- наявністю кордонів території спільного компактного проживання;
- включенням самоврядування в систему поділу влади в державі на основі особливих законів (цивільного права і т. д.), а також за допомогою особливої процедури нагляду за самоврядуванням;
- централізовано встановлені обмеження, представлені двома групами: адміністративні кордони, що окреслюють територію місцевого самоврядування; політико-юридичні обмеження (законодавчі норми і правила), що обумовлюють принципи і порядок діяльності самоврядування. Наявність власної компетенції, тобто власного кола справ, що не збігаються з державними справами і пов’язаними, як правило, з організацією місцевого життя співтовариства;

– істотно обмежена господарська самостійність у вирішенні місцевих питань.

3. У Російській імперії кінця XVIII — першої половини XIX століть процес формування системи місцевого самоврядування залишився незавершеним.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку можуть розкрити: механізми реформування органів місцевого самоврядування в другій половині XIX століття та перетворення функцій від більш виконавчих до більш розпорядчих; переосмислити роль та значення місцевого самоврядування в кінці XVIII — першої половини XIX століть.

Література:

1. *Російський Державний історичний архів* (далі РДІА). — Ф. Отчеты губернаторов и обозрения губерний 1263-1281. Оп. 3-20. — Спр. 165-168, 296, 610, 852, 714, 979, 1045, 1781, 2337, 2552, 2766, 2963. Отчеты губернаторов Херсонской губернии.
2. *Державний архів одеської області* (далі ДАОО). — Ф. 4 (Одесская городская дума). — Оп. 4. — Спр. 14-102 (Протоколы заседаний городской думы).
3. *Державний архів Миколаївської області* (далі ДАМО). — Ф. 222. — Николаевская городская дума. — Оп. 1. — Спр. 13-775.
4. ДАМО. — Ф. 280 (Николаевский городской магистрат. — Оп. 1. — Спр. 16, 19, 26.
5. *Российское законодательство*. — М., 1987. — Т. 5. — С. 68-129.
6. *Історія Одеси* / Колектив авторів. Гол. ред. В. Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002 — 560 с.
7. *Одесса 1794-1894*. К столетию города. — Одесса, 1895. — Стр. 65-87.
8. *Левченко Л.* Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаєва у XIX ст. // *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження III Миколаївської краєзнавчої конференції*. — Миколаїв: Атол, 2000. — С. 100-103.